

Número 44 (juny 2020)

INICI / UN PUNT D'INFLEXIÓ ENTRE DUES ONADES? ELS ARXIUS DEL FEMINISME A FRANÇA I ESPANYA DES DE LA DÈCADA DEL 1990

Un punt d'inflexió entre dues onades? Els arxius del feminisme a França i Espanya des de la dècada del 1990

🚩 Version française

</> Metadades

Núria Jornet Benito ⓘ

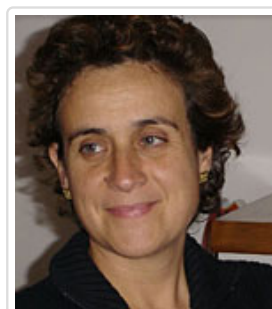
Professora de la Facultat d'Informació i Mitjans
Audiovisuals
Universitat de Barcelona

jornet@ub.edu

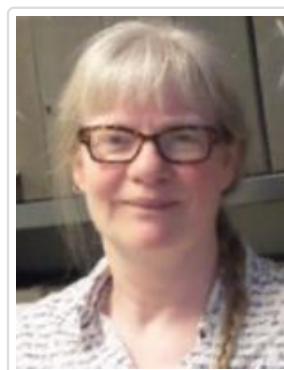
Bénédicte Grailles ⓘ

Professora titular
Université d'Angers
Temps, mondes, sociétés (Temos), CNRS

benedicte.grailles@univ-angers.fr

Núria Jornet Benito

Bénédicte Grailles

DOI: <https://dx.doi.org/10.1344/BiD2020.44.9>

Citació recomanada

Jornet i Benito, Núria; Grailles, Bénédicte (2020). "Un punt d'inflexió entre dues onades? : els arxius del feminisme a França i Espanya des de la dècada del 1990". *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, núm. 44 (juny). <<http://bid.ub.edu/44/jornet.htm>>. DOI: <https://dx.doi.org/10.1344/BiD2020.44.9> [Consulta: 12-06-2020].

Resum

Objectius: partim del supòsit que ens trobem en un moment especial de la història de les memòries sobre els feminismes, un "punt d'inflexió des del punt de vista dels arxius", fent servir l'expressió de Kate Eichhorn. Els nostres objectius són, en primer lloc, redefinir les característiques d'aquest gir en el món dels arxius analitzant exemples de centres o de projectes de centres de recursos documentals i arxivístics d'Espanya i de França entre les dècades del 1990 i del 2000; en segon lloc, posar-los en context en relació amb l'evolució de conceptes i pràctiques arxivístics i, en tercer lloc, plantejar-nos si hi ha un doble moviment paradoxal entre institucionalització i activisme comunitari.

Metodologia: per poder respondre a la nostra hipòtesi de partida, hem revisat la bibliografia d'acord amb un enfocament volgutament interdisciplinari: estudis feministes i de gènere, estudis arxivístics, *French Theory*, estudis culturals. Ens hem basat en estudis de casos a Espanya i a França per poder fer comparacions rellevants.

Resultats: la primera observació que podem fer és que hi ha una continuïtat entre la segona i la tercera onades feministes amb relació a la qüestió dels arxius. La segona és que hi ha un gir en el món dels arxius, però amb característiques originals: entre la reactivació i la intensificació, entre la institucionalització i l'autonomia, aquests activismes arxivístics feministes tenen a veure tant amb el feminisme majoritari com amb els feminismes minoritaris. L'arxivatge pertany més que mai al repertori d'accions feministes. La tercera observació és l'existència de comunitats que tenen un gran suport d'iniciatives arxivístiques feministes.

Resumen

Objetivos: partimos de la hipótesis que estamos en un momento especial en la historia de las memorias sobre feminismos, un "punto de inflexión desde el punto de vista de los archivos", utilizando la expresión de Kate Eichhorn. Nuestros objetivos son, en primer lugar, redefinir las características de este giro en el mundo de los archivos analizando ejemplos de centros o proyectos de centros de recursos documentales y archivísticos en España y Francia entre las décadas de 1990 y 2000; en segundo lugar, ponerlos en contexto en relación con la evolución de conceptos y prácticas archivísticas y, en tercer lugar, plantearnos si existe un doble movimiento paradójico entre institucionalización y activismo comunitario.

Metodología: para responder a nuestra hipótesis inicial, se ha realizado una revisión bibliográfica motivada por un enfoque intencionadamente interdisciplinario: estudios feministas y de género, estudios archivísticos, *French Theory*, estudios culturales. Nos hemos basado en estudios de casos de España y Francia para poder realizar comparaciones relevantes.

Resultados: la primera observación es que existe una continuidad entre la segunda y la tercera ola feminista en relación con la cuestión de los archivos. La segunda es que existe un giro en el mundo de los archivos, pero con características originales: entre la reactivación y la intensificación, entre la institucionalización y la autonomía, estos activismos archivísticos feministas se refieren tanto al

feminismo mayoritario como a los feminismos minoritarios. La archivación pertenece más que nunca al repertorio de acciones feministas. La tercera observación es la existencia de comunidades fuertemente respaldadas por iniciativas archivísticas feministas.

Résumé

Objectifs : Nous partons de l'hypothèse que nous sommes à un moment particulier de l'histoire des mémoires des féminismes, à un "tournant archivistique" pour reprendre en la détournant l'expression de Kate Eichhorn. Nos objectifs sont de redéfinir les caractéristiques de ce tournant archivistique à l'aune d'exemples de centres ou de projets de centres de ressources documentaires et archivistiques en Espagne et en France dans les années 1990–2000, de les contextualiser par rapport à l'évolution des concepts et pratiques archivistiques, et de nous interroger sur un double mouvement paradoxal entre institutionnalisation et activisme communautaire.

Méthodologie : Pour servir notre hypothèse de départ, nous avons procédé à l'élaboration d'une revue bibliographique motivée par une approche volontairement interdisciplinaire : études féministes et de genre, archivistique, *French Theory*, études culturelles. Nous nous sommes appuyées sur des études de cas en Espagne et en France afin d'élaborer des comparaisons pertinentes.

Résultats : Le premier constat est celui d'une continuité entre seconde et troisième vagues féministes sur la question des archives. Le second est celui d'un tournant archivistique, mais avec des caractéristiques originales : entre réactivation et intensification, entre institutionnalisation et autonomie, ces militantismes archivistiques féministes concernent le féminisme majoritaire comme les féminismes minoritaires. La mise en archives appartient plus que jamais au répertoire d'actions féministe. Le troisième constat est celui de l'existence de communautés fortement adossées à des initiatives archivistiques féministes.

Abstract

Objectives: Our starting-point is the idea that we are at a decisive moment in the history of memories of feminisms; an "archival turn", to use Kate Eichhorn's expression. Our objectives are, first, to redefine the characteristics of this archival turn by analysing examples of centres, and the projects of documentary and archival resource centres, in Spain and France in the 1990s and 2000s; second, to contextualized them regarding the evolution of archival concepts and practices, and third, to consider whether there is a dual paradoxical movement between institutionalization and community activism.

Methodology: To test our starting hypothesis, we review the literature applying a strongly interdisciplinary approach: feminist and gender studies, archival studies, French Theory, and cultural studies. We base ourselves on case studies in Spain and France in order to make relevant comparisons.

Results: The first observation we should make is that there is a continuity between the second and third feminist waves in relation to the issue of archives. The second is that there is a turn in the world of archives, but with original features: between reactivation and intensification, between institutionalization and autonomy, these feminist archival activisms have to do with both majority and minority feminisms. Exploring archives belongs more than ever to the repertoire of feminist actions. The third observation is the existence of communities that are heavily supported by feminist archival initiatives.

Paraules clau: Arxius personals, Feminisme, Història dels arxius, Archives du Feminisme, Associació Ca la Dona, França, Espanya, Arxius públics

Keywords: Personal archives, Feminism, Archive history, Archives du Feminisme, Associació Ca la Dona, France, Spain, Public archives

1 Presentació

Des del començament de la dècada del 2000, en diversos àmbits s'ha viscut un punt d'inflexió amb relació als arxius (Simon, 2002; Morris, 2006; Moore [et al.], 2016), marcat pel fet que persones externes a les institucions tradicionals s'han familiaritzat amb l'arxivatge, perquè existeixen pràctiques d'autoarxivatge i perquè existeix un arxivatge en temps real que segueix una lògica de remobilització i de concepció viva del passat (Lemay; Klein, 2014). Kate Eichhorn va importar el 2014 aquest concepte decididament postmodern a l'activisme feminista nord-americà i va reivindicar un *archival turn in feminism*. Per a ella, aquest gir és una nova forma d'activisme associada a un apoderament comunitari. Les seves idees formen part del moviment de la *French Theory*, àmpliament estudiat per especialistes acadèmics i arxiviers de camp, a partir del qual es va desenvolupar el concepte d'*arxius comunitaris*. Plantegem aquí la hipòtesi que, en efecte, es va produir un gir arxivístic entre les dècades del 1990 i 2000, i que val la pena estudiar-ne les característiques i aprofundir-hi. Ens proposem examinar-les a partir d'exemples de centres o de projectes de centres de recursos documentals i arxivístics d'Espanya i França, contextualitzar-los en relació amb l'evolució de conceptes i pràctiques arxivístics i plantejar-nos l'existència d'un doble moviment paradoxal entre institucionalització i activisme comunitari. Ens basarem principalment en dos centres: Ca la Dona (Barcelona) i el Centre des Archives du Féminisme (CAF) (Angers).

2 Una fàbrica d'arxius en evolució

Parlar d'una fàbrica d'arxius és preguntar-se sobre els determinants polítics, econòmics, culturals o socials que entren en joc a l'hora de construir fons i col·leccions d'arxiu. En aquest cas, a principis de la dècada del 1990, la confecció d'arxius feministes formava part d'un procés lent i antic que la filosofia postmoderna va renovar tant des del punt de vista dels conceptes com de la pràctica.

2.1 Els arxius feministes abans de la dècada del 1980

La cronologia del moviment feminista ens permet descriure el que ja es pot considerar una història dels centres de documentació, arxius i biblioteques de dones i la memòria del feminisme. Tot i que el nostre objectiu no és investigar en profunditat la posició dels diferents centres a la llum de la periodització del moviment feminista (onades feministes) —aspecte que ja s'ha analitzat en altres estudis (Jornet; Tuset, 2016)—, sí que volem determinar alguns punts de referència i característiques que ens permetran dibuixar el context a partir del qual analitzarem les dècades de 1990–2000. Ens centrarem, específicament, en el que passa a Espanya i a França. Tot i que el nostre estudi es basa en els centres que recullen fons d'arxius feministes, no podem deixar de fer un estudi més global que inclogui centres de documentació i fons documentals, l'arxivatge i la documentació coma a activitats compartides que resulten de la mateixa voluntat activista d'acumular proves i fonts, i que presenten, en aquest context, una alta permeabilitat.

Per començar, és clar que, poc després de l'aparició de moviments feministes organitzats al final del segle XIX, les feministes es van adonar del valor de la documentació i van intentar recopilar documents, crear arxius i fer-los accessibles. Podem esmentar aquí alguns projectes com el de la London Society for Women's Services, que va crear el 1926 The Women's Library a Londres, i, poc després, el 1935, la iniciativa de tres dones que van fundar a Amsterdam l'International Archives for the Women's Movement (IAV) —avui en dia Atria— amb l'objectiu de preservar el patrimoni cultural de les dones i, alhora, del moviment feminista. Els dos centres són representatius del que s'anomena primera onada del feminisme; tots dos han sobreviscut fins als nostres dies: el primer és un centre de documentació vinculat a la recerca universitària i el segon, un servei d'informació i de referència especialitzat en

gènere. En la segona onada del feminisme, des del final de la dècada del 1960 fins a la dècada del 1980, es van crear altres centres que van néixer al voltant de grups de dones i associacions feministes amb una voluntat clara d'orientar-se cap a l'activisme polític, de producció cultural i de desig de visibilitat a l'espai públic (tot i que hi havia alhora un desig de marcar una separació creant espais exclusivament femenins). Es tracta de centres (arxius, biblioteques) fundats sovint juntament amb altres projectes feministes, com ara llibreries de dones o editorials feministes, i amb més o menys autonomia respecte a les estructures públiques de documentació i patrimoni. Itàlia és un bon exemple d'aquesta categoria, amb centres que encara existeixen avui en dia, com ara el Centro di Documentazione, Ricerca e Iniziativa delle Donne della Città di Bologna (que inclou la Biblioteca Italiana delle Donne) o la Fondazione Elvira Badaracco a Milà, que segueix el Centro di Studi Storici sul Movimento di Liberazione della Donna in Italia. Durant la segona onada, també hi ha estructures governamentals, l'àmbit de competència de les quals està relacionat amb la igualtat, que creen centres; també neixen biblioteques i centres de documentació com a resultat del desenvolupament dels *women's gender studies* a universitats i a centres de recerca acadèmica.

França i Espanya segueixen les perioditzacions i característiques que hem resumit tan breument, tot i que, en el cas espanyol, cal tenir en compte el trencament i la paràlisi de projectes i iniciatives d'emancipació, sobre els drets i la cultura de les dones que suposa la dictadura franquista. Als dos països, hi ha centres característics de la primera onada, gràcies a l'acció de dues dones amb perfils molt diferents: Francesca Bonnamaison (1872–1949), que, inspirada per un feminisme social i reformista, amb base catòlica, va fundar el 1909 la Biblioteca Popular de la Dona i, un any després, l'Institut de Cultura, amb l'objectiu d'oferir una formació a les dones de les classes treballadores (Segura, 2007), i Marguerite Durand (1864–1936), directora de *La Fronde*, que va començar ben aviat a recollir i preservar documents sobre dones i feminisme, col·leccions que va llegar a l'Ajuntament de París el 1931 amb la condició que es creés una biblioteca especialitzada en història de les dones i feminisme. En qualsevol cas, tal com va indicar Christine Bard (Bard; Metz; Neveu, 2020), hi va haver, a França i fins a la dècada del 1960, iniciatives aïllades i voluntàries de dones que defensaven la causa de recopilar arxius i documentació feminista, iniciatives sovint individuals, no professionals i que disposaven de pocs recursos propis, en un context marcat per un interès escàs per aquesta memòria per part d'institucions i centres patrimonials com la Bibliothèque o els Archives nationales. Cal afegir que, en aquell moment, no hi havia prou demanda social que donés suport a aquesta acció de defensa de la documentació i de la memòria. No va ser fins a finals de la dècada del 1960 que, a França i a la majoria de països europeus i als Estats Units, els moviments feministes van ocupar majoritàriament l'espai públic i la cultura, que va emergir. Al llarg de la dècada del 1970, el Mouvement de libération des femmes (MLF) va reactivar el moviment feminista francès. Va ser el moment, per exemple, en què l'antiga Bibliothèque Marguerite Durand va retrobar un públic interessat i va començar a rebre també alguns fons d'aquest patrimoni feminista. Seguint la línia dels espais associatius feministes italians que també tenien arxius i que van fundar biblioteques de dones, va aparèixer a París el 1981 la Maison des Femmes, que va acollir nombrosos grups de dones i associacions, un centre de documentació i, des del 1992, els Archives, Recherches et Cultures Lesbiennes.

Espanya, el ressorgiment del moviment feminista va tenir lloc a la dècada del 1970, sobretot a partir del 1975, quan es va ajuntar a altres moviments socials que van néixer durant la transició democràtica. Algunes grans mobilitzacions, com les Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer (1975), a escala nacional, o un any després, les Primeres Jornades Catalanes de la Dona, que es van fer a l'auditori de la Universitat de Barcelona, representen fites significatives per aconseguir reconnectar-se amb el moviment feminista internacional. Pel que fa als arxius i centres de documentació, no va ser fins a la dècada del 1980, i sobretot a la dècada següent, que van sorgir dos tipus d'experiències: l'una més vinculada al moviment feminista i a les associacions de dones; l'altra, més institucionalitzada i majoritària, al voltant d'organitzacions amb competència en matèria de polítiques públiques d'igualtat (Frías, 2014) i amb estructures de recerca acadèmica i universitàries sobre els *women's studies* (Argente, 2007).

2.2 Postmodernisme i arxius

La reflexió sobre els arxius feministes està directament relacionada amb la constant de la invisibilitat de les dones als arxius. Aquesta qüestió sobre el rastre i l'articulació entre rastres i arxius no és nova. Va ser objecte de renovacions importantíssimes a partir de la dècada del 1960 tant des d'un punt de vista conceptual, amb els escrits

de Michel Foucault i de Jacques Derrida i les consideracions sobre la condició postmoderna, com des del punt de vista de l'exercici de la feina d'arxiver i les diferents etapes de la creació d'arxius.

Foucault defineix l'arxiu (en singular) com "système général de la formation et de la transformation des énoncés" (Foucault, 1969, p. 171). Proposa situar-lo en una reflexió sobre les coses visibles, dicibles, sobre dir i veure. En aquest context, la creació d'arxius es presenta com una eina de veracitat històrica (Devriese, 2014), un instrument del poder públic pensat per servir la seva pròpia història, dipositària de la veritat i condició per accedir-hi.

Derrida, en el llibre *Mal d'archive. Une impression freudienne* (Derrida, 1995), parla de l'arxiu des del punt de vista de la psicoanàlisi. La "malaltia d'arxiu" és l'esborrament de rastres, el seu rebuig, que es tradueix en el manteniment a l'inconscient de certes representacions, una pulsíó de mort a escala de la societat. L'arxiu d'un esdeveniment és tot el que documenta aquest esdeveniment, la memòria d'aquest esdeveniment i els usos d'aquest passat.

En ambdós casos, darrere de l'arxiu, el que es qüestiona és el sistema de selecció del passat. Tot i que legítimament es pot pensar que aquest plantejament s'interessa per un objecte diferent del que se sol anomenar "arxius" (en plural), això no impedeix que el mateix Derrida traslladés la seva teoria a la institució arxivística, i es qüestionés sobre el poder de registrar i sobre les persones que l'exerceixen. Aquest poder —un poder per dominar els rastres i per interpretar el que denomina *pulsíó d'arxiu*— contribueix a la destrucció dels rastres fent-ne una selecció i una edició. "L'archiviste n'est pas quelqu'un qui garde, c'est quelqu'un qui détruit" (Derrida, 2014) i qui conserva el que creu que s'hauria de repetir. En definitiva, fent la feina de seleccionar, l'arxiver amputa part del futur d'un grup de persones concret.

Nombrosos escrits d'arxiviers i investigadors parlen de la *French Theory* i en desenvolupen les conseqüències en les teories i pràctiques d'arxivística (Cook; Hernández Olivera, 2007).¹ De fet, Terry Cook la relaciona explícitament amb les feministes, com a exemple d'un grup marginat (Cook, 2001, p. 16–17). Tothom subratlla tant la responsabilitat de l'arxiver com el poder dels arxius. Més enllà d'això, la fi dels metarelats moderns —emancipació i universalitat— comporta una fragmentació de la societat i de l'individu i obre el camí cap a un interès compartit pels arxius personals.

2.3 La reavaluació dels arxius personals

En les darreres dècades, els arxius personals han experimentat una forta revitalització tant gràcies a investigacions que els consideren una font primordial important, com també gràcies a centres patrimonials i institucions de memòria susceptibles de recopilar-los i difondre'ls. Un valor que es podria explicar, per començar, perquè comprenen materials diversos i, particularment, la documentació més personal i íntima (correspondència, memòries, diaris) —allò que Sue McKemmish va anomenar "Evidence of me" (McKemmish, 1996)—; però també la documentació vinculada més aviat al perfil professional (acadèmic, científic) de l'individu. A més, el seu valor historiogràfic ha anat augmentant en paral·lel a l'interès pels relats biogràfics, gràcies a testimonis individuals que, a causa de la diversitat d'entorns socials i culturals, podrien proporcionar una "altra" visió, diferent de la que poden oferir els arxius públics, ja que completen i enriqueixen la comprensió d'un moment o d'un fet històrics.

Molt sovint la conservació de fons personals és fruit de tries individuals, familiars, o de l'atzar, i, en alguns casos, d'accions col·lectives. Això és encara més evident en el cas dels fons personals de dones (Barrera, 2006). A més, tal com hem après del pensament postmodern, l'arxiu no és un fet "neutre", sinó que està influït pels processos socials i polítics. En aquest context, la dimensió sexual hi té un paper important, és a dir, que l'asimetria que caracteritza la posició de la dona respecte al poder ha determinat una producció documental reduïda i, per tant, una presència menys important en arxius, almenys en els produïts en l'exercici del poder públic (Giuva, 2014, p. 46). Des de la dècada del 1990, amb una consolidació a la dècada del 2000, hem estat testimonis d'un canvi de tendència que condueix a un interès cada cop més gran pels arxius de dones, amb un enfortiment de la historiografia de les dones i del gènere que es viu alhora tant als centres d'arxiu públics com als centres de documentació nascuts del moviment feminista o associacions de dones que volen recopilar-ne i preservar-ne la memòria, els records personals (també orals) de les seves activistes per completar la memòria col·lectiva i omplir els silencis de la història.

La situació al final de la dècada del 1980 també està caracteritzada tant per l'existència de biblioteques, l'especialització documental i les xarxes de les quals estan ben establertes, com per la permanència de centres d'arxiu heretats fonamentalment de la primera onada, en un context d'interès creixent pels arxius personals i una consciència sobre la importància política i identitària de la constitució de col·leccions arxivístiques.

3 Arxius comunitaris?

La creació de nous centres d'arxiu feministes o la reactivació de centres més antics també responen a la voluntat de les primeres interessades, que viuen en contradiccions —que es van fer més marcades a la dècada del 2000— entre autonomia i institucionalització, entre feminisme igualitari i altres corrents del feminisme. Un enfocament més global va fer néixer un moviment de fons: el dels anomenats *arxius comunitaris*. Els centres creats a la dècada del 1990 s'ajusten a aquest enfocament? Ens ho plantejem a partir de dos exemples: Ca la Dona de Barcelona i el Centre des Archives du Féminisme d'Angers.

3.1 Els arxius comunitaris

"Arxius comunitaris", o "community archives", és un terme que es generalitza a partir de la dècada del 2000 al món anglosaxó (Bastian; Ben, 2009; Caswell, 2014; Cook, 2013; Flinn, 2007; 2010; 2011a,b), abans que es tornés a fer servir a França (Marcilloux, 2013) i a Espanya (Ruiz Gómez, 2016). Els arxius comunitaris van sorgir *sui generis* a la dècada del 1970 en el context del reconeixement del caràcter identitàri específic de minories racials —autòctones o no. A la dècada del 1980 es van estendre a minories sexuals. Avui reuneixen, en un sentit ampli, diversos centres d'arxivament de la memòria de tot tipus de grups socials fins al punt que l'arxiver i acadèmic Andrew Flinn parla d'un moviment d'arxius comunitaris (Flinn, 2011a). Per definir els centres d'arxiu de la comunitat, calen tres condicions: els arxius han de documentar la història d'un grup social que es defineix a si mateix com a comunitat; les feines de recollida, conservació i valoració les ha de fer, principalment, la comunitat, que rep el suport, o no, de les institucions i del finançament públics, i, finalment, la conservació ha d'estar motivada per un valor concret per a la comunitat que no sigui el simple oci. Les comunitats que es defineixen a elles mateixes així que es fan càrrec d'un projecte d'autoarxivament generalment mostren un cert rebuig als conceptes i a les pràctiques professionals que proposen una autoformació en la professió d'arxiver i una transmissió interna. L'accés als arxius es pot limitar només als membres de la comunitat i als documents en embargament. En darrer terme, els arxius privats i autogestionats semblen una resposta legítima a la violència arxivística institucional que contribueix a invisibilitzar-los.² Seleccionant objectes representatius d'una memòria constituïda col·lectivament i configurada per problemes d'identitat es creen un patrimoni propi. Es tracta de construir col·leccions amb un fort valor emocional (Gilliland; Flinn, 2013) per documentar activament la pròpia història (Flinn; Stevens; Shepherd, 2009). Arxivar és una mena de legitimitació i una manera de pensar el passat i el present d'una altra manera (Eichhorn, 2014).

3.2 La institucionalització del feminisme en cercles acadèmics i documentals

Les dècades del 1970 al 2000, tot i que van facilitar l'aparició de nous centres que més endavant van rebre l'etiqueta de comunitaris, també van ser decisius perquè s'establís un feminisme institucional en tots els àmbits: polític, acadèmic, documental.

El feminisme d'estat va sorgir tant a França com a Catalunya, i també a l'Estat espanyol, a la dècada del 1980 amb organitzacions com l'Institut de la Mujer (1983), l'Institut Català de la Dona (1989) (Palomares Arenas; Garcia Grenzner, 2012, p. 20) o la creació del Ministère des Droits de la femme français (1981). Al mateix temps, som testimonis de l'aparició d'usos polítics del passat de les dones (Bard, 2006; Charpenel, 2014, p. 212–218). Tot i que els estudis sobre les dones i la seva història van començar tímidament a França a mitjan dècada del 1970, van arribar a l'àmbit acadèmic a mitjan dècada del 1980: es van crear tres llocs d'estudi feministes per iniciativa de la

ministra socialista Yvette Roudy, i es constitueix l'equip de recerca Simone, que duu a terme estudis de gènere des de la llicenciatura fins al doctorat. La cronologia a Espanya no és gaire diferent: el centre Duodaes va crear el 1982, el primer màster és del 1988. Però a França, com a Espanya, el reconeixement acadèmic dels estudis feministes no es va produir plenament fins al principi de la dècada del 2000.

Pel que fa al món de la documentació, es pot observar una cronologia similar (Jornet; Tuset, 2016), tot i que cal destacar que la institucionalització dels arxius i de la documentació feministes no és gaire homogènia a escala europea. No obstant això, la interacció entre el món de l'educació superior i la recerca i el món documental és sovint decisiva (Bard, 2006; Charpenel, 2018). A la dècada del 1980, a Europa, podem observar una apropiació de temes feministes i de gènere per part del món documental (Jornet; Tuset, 2016). Les biblioteques i els centres de documentació reflexionen sobre el llenguatge i la indexació, s'organitzen en xarxes, pensen a integrar un catàleg nacional o prefereixen construir un catàleg especialitzat amb un tesaurus particular. França es manté relativament al marge d'aquest moviment global sobre la performativitat del llenguatge de descripció, mentre que el desenvolupament de les teories feministes i del gènere transforma la praxi documental a molts països. Així, a Espanya el 1994 es va crear una xarxa especialitzada —la Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres— molt activa, que agrupa centres de documentació d'organitzacions vinculades al feminisme d'estat, biblioteques de centres de recerca i biblioteques associatives. Manté el vocabulari de referència, adaptat del tesaurus europeu de dones des del 1998. Per tant, es pot dir que Espanya va experimentar un canvi feminista des del punt de vista de la biblioteconomia a la dècada del 1990.

En els darrers anys, els arxius públics sembla que es volen fer càrrec del camp ocupat fins al moment per iniciatives associatives i d'activisme, sobretot pel que fa a la recopilació d'arxius de dones, de manera que han marcat una nova etapa en la institucionalització d'aquest tema. D'acord amb una societat cada cop més sensible amb la qüestió de les dones i amb el feminisme, a Espanya es van desenvolupant diverses iniciatives. Podem esmentar la Comisión de Igualdade do Consello da Cultura Galega des del 2007, que organitza jornades i elabora informes sobre els temes dels arxius, les dones i el feminisme (*Informe sobre os arquivos públicos en Galicia. Unha perspectiva de xénero e feminista*, 2017) i és l'origen del projecte Centro de Documentación en Igualdade e Feminismos (2019) o el projecte col·laboratiu "Archivos de Feminismos de León" (2013). La sol·licitud d'institucionalització continua sent actual. A Espanya, alguns professionals demanen la creació d'un centre d'arxius feministes (Codina; San Segundo, 2016). L'interès dels arxiviers professionals també ha anat augmentant amb el pas del temps, com ho demostren publicacions recents (*Tabula. Monográfico: Memoria y deseo. Sexo y género en el archivo*, 2017; *La Gazette des Archives. Monographique: Archives et transparence, une ambition citoyenne*, 2019), però també els intents de recopilació més o menys reeixits. Podem esmentar aquí la "Grande Collecte sur les femmes et le travail", iniciada pel Service interministériel des Archives de France i seguida per arxius departamentals i pels arxius nacionals francesos,³ o les recopilacions participatives per a la *Memòria Digital de Catalunya*, en les quals han participat 46 arxius i 35 biblioteques de Catalunya. La qüestió LGBTQI+ ha fet que el paisatge arxivístic més reivindicatiu sigui una mica més complex. Es materialitza amb una forta pressió sobre els poders públics perquè es creïn centres obertament comunitaris: podem esmentar el cas, a Barcelona, de la inauguració el 2018 del Centre LGBTI, un equipament municipal que està format pel Centre de Documentació Armand de Fluvià (biblioteca, hemeroteca, videoteca i arxius històrics de Casal Lambda, un centre associatiu nascut el 1976, amb l'objectiu de normalitzar el fet homosexual), el primer centre d'aquest tipus a Espanya; també podem esmentar el cas del Collectif Archives LGBTQI de París, que durant molts anys ha reclamat i treballat perquè s'obris un centre equivalent a París, amb menys èxit.

Per entendre millor els reptes que hi ha entre institucionalitzar i comunitaritzar arxius, podem analitzar dos exemples de centres.

3.3 Ca la Dona

L'Associació Ca la Dona va néixer a finals de la dècada del 1980, en un context de recuperació de la tradició feminista després de la dictadura franquista, i d'una de les reivindicacions més originals del feminisme de la segona onada: la creació d'espais exclusivament femenins, que s'ajusten a l'espai públic i comú (Spain, 2016). De fet, la gestació de Ca la Dona va començar el 19 de març del 1987 quan, després de negociacions amb l'Ajuntament de

Barcelona que no van arribar a bon port, un grup de dones va ocupar un espai municipal al Poble Sec (*Ca la Dona*, 1997). Poc després, la represa de les discussions amb l'Ajuntament i la mediació d'Enrica Mata, regidora de l'Ajuntament, van ajudar a trobar-hi una solució i el juny del 1988 es va inaugurar Ca la Dona. Tenia un objectiu principal: ser un espai obert a les dones i un referent per al moviment feminista de Barcelona. Sens dubte, aquesta voluntat de trobar un "espai propi" és un dels motors del grup. Així, el 2003 van emprendre un "llarg camí de recerca d'una nova casa", fent una crida a la solidaritat a tota la societat i sol·licitant la implicació de diferents moviments i grups de dones per al "projecte Ripoll", procés que va culminar amb la inauguració, el 2012, d'una nova seu central, al carrer Ripoll, en un edifici patrimonial municipal.

Ben aviat va sorgir l'interès pels arxius, per la seva pròpia memòria, així com la consciència d'una manca d'arxius i de l'absència de centres públics especialitzats. Al llarg de la dècada del 1990, les dones de Ca la Dona van decidir recopilar la història del moviment feminista i crear una biblioteca especialitzada sobre el lloc i el paper de les dones i del feminisme, amb el nom d'Associació Biblioteca-Videoteca de la Dona (Tuset, 2013). Des d'aleshores, els seus objectius han estat els següents: "conservar la memòria del moviment feminista català, facilitar el desenvolupament i promoure la investigació per elaborar una història no androcèntrica, conservar documents i llegats d'autoria femenina" (paraules de Mercè Otero, membre de Ca la Dona i una de les referents històriques en la lluita feminista a Catalunya, durant la visita que les autores de l'article van realitzar l'octubre de 2019). Actualment, Ca la Dona acull col·leccions i documents únics, amb un gran valor testimonial i històric: fons d'arxius (el fons de l'associació, els d'altres entitats i grups de dones adscrits al centre, i col·leccions personals) i la col·lecció de biblioteques i centre de documentació (monografies i obres de referència, publicacions periòdiques, arxius fotogràfics, col·lecció de pòsters i pancartes, col·leccions efímeres). El seu centre de documentació és un dels pocs centres derivats del moviment feminista associatiu que acull fons d'arxius i que manté un tractament específic i diferenciat entre documents d'arxius i el material documental i de biblioteca (Codina, 2016). Els objectius del Centre de Documentació formen part integral dels projectes pels quals Ca la Dona presenta sol·licituds de subvenció a institucions públiques, com ara l'Ajuntament de Barcelona o l'Administració autonòmica.

Una comissió específica, la Comissió del Centre de Documentació, és l'encarregada de gestionar i tractar la documentació. La seva característica identitària és confiar en la feina dels voluntaris, així com en l'experiència en matèria d'arxius i biblioteques d'alguns d'aquests membres. Els fons creixen gràcies a donacions i aportacions dels membres associats i d'amics, i no hi ha cap política explícita de recopilació ni d'entrada de fons. Es conserven els arxius històrics produïts per Ca la Dona des de la dècada del 1980 i els arxius administratius, els fons d'arxius de diferents col·lectius (LESBOS, CEDIS, LICIT, Projecte VACA, Vocalies de Dones dels Barris de Barcelona, etc.) o de grups de dones que formen part o han format part de Ca la Dona (Xarxa Feminista, Daia, Dones per Dones, etc.), així com fons personals dels membres o amics (Gretel Ammann, Encarna Sanahuja, Júlia Cabaleiro, etc.). El 1999 el Grup d'Història Oral va engegar un projecte de creació d'arxius orals feministes que inclouen enregistraments i transcripcions de relats de vida de dones grans, amb l'objectiu de "donar autoritat a la narració de la vida de les dones que transformaren la societat des del feminisme i foren transformades personalment" (Otero-Vidal, 2007) i de transmetre'ls a les generacions següents. Aquest projecte està en línia amb el que proposen altres centres d'arxiu feministes, com el d'Egodocuments, desenvolupat pel centre holandès Atria. Institute on Gender Equality and Women's History, un centre nascut a la primera onada. El Centre de Documentació de Ca la Dona forma part des del 2008 de la Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres, cosa que li permet compartir elements de processament de documents (tesaurus o altres eines d'indexació), instruments (catàleg col·lectiu de publicacions periòdiques), obtenir una visibilitat més gran i fer més accessible el patrimoni bibliogràfic i documental a tota la societat com en el context especialitzat d'estudis sobre dones. En resum, forma part d'una xarxa amb altres centres amb interessos i objectius similars. A mig camí entre la plena institucionalització que implica la professionalització de la gestió i el voluntariat, entre l'autonomia i la integració a les estructures documentals (com la Red de Centros de Documentación y Bibliotecas de Mujeres), entre l'autosuficiència i la demanda d'ajuda pública, Ca la Dona ha mantingut el seu compromís polític i el seu lloc a la topografia feminista de Barcelona i del país.

3.4 L'associació Archives du Féminisme i el Centre des archives du féminisme

Tant l'associació Archives du Féminisme com el Centre des archives du féminisme (CAF) d'Angers van néixer l'any

2000 (Grailles, 2011; 2012). L'associació la va crear Christine Bard, professora investigadora de la Universitat d'Angers, especialista en història de les dones i del feminisme, per trobar un lloc on guardar el fons Cécile Brunschvicg, presidenta de la Union française pour le suffrage des femmes, ministra del Front populaire (1936), en tornar de Moscou.⁴ Archives du Féminisme no té com a objectiu principal ni únic preservar els fons dels arxius. El seu objectiu és compensar la pèrdua de memòria mitjançant la federació dels diversos activismes associatius i personals entorn de la causa de les dones i la creació d'una xarxa al servei de la recopilació de fonts i la redacció de la història. Es tracta tant d'identificar els fons, de trobar-los un lloc de conservació adequat, de crear arxius orals, com de ser un lloc d'expressió i difusió de la recerca. Davant l'escassetat de possibles espais de conservació i la seva saturació,⁵ l'associació es compromet a trobar un lloc adequat i recorre espontàniament a la Universitat d'Angers, on troba un context favorable: una biblioteca universitària (BUA) oberta a fons especialitzats, una formació en el camp dels arxius, ensenyaments d'història de les dones integrats en el currículum d'història. Archives du Féminisme comprèn tres tipus de membres: membres del món acadèmic, activistes feministes i persones relacionades amb el món documental. Ha establert una doble xarxa, acadèmica i de centres de recursos, i s'ha dotat d'instruments de divulgació potents (un butlletí, una col·lecció a Presses universitaires de Rennes Archives du Féminisme, conferències, etc.). A través de la veu de la seva presidenta, reivindica plenament una posició no comunitària, i rebutja "une approche communautarisée de l'histoire" (Bard; Metz; Neveu, 2006, p. 13).

En menys de vint anys, el Centre des archives du féminisme (CAF) ha acollit 325 metres lineals d'arxius i 65 fons d'arxius personals o d'associació (xifres del 2018).⁶ El centre presenta característiques originals en el paisatge arxivístic francès, començant per la vinculació que té amb la universitat.⁷ La BUA garanteix la conservació i la comunicació material dels fons, així com la difusió d'instruments de recerca a través d'una plataforma de codificació compartida, el Catalogue en ligne des archives et des manuscrits de l'enseignement supérieur (Calames), accessible a través del cercador del Catalogue collectif de France (CCFr). La BUA s'encarrega de la gestió administrativa i de les sol·licituds de reproducció o de préstec per a exposicions. Els fons són gairebé sempre classificats pels estudiants de la formació Archives i segueixen les normes internacionals sense cap adaptació concreta. La BUA també ha desenvolupat una política d'adquisició de documentació impresa entorn dels temes de les dones i del feminisme, i des del 2016, en representació de la Bibliothèque nationale de France, identifica llocs web feministes que cal arxivar com a dipòsit legal digital.

No obstant això, el paper de l'associació continua sent decisiu, i la distribució de missions i responsabilitats, el funcionament i l'existència mateixa del CAF s'emmarquen en un acord amb la Universitat d'Angers. Això li garanteix una funció rellevant en la recopilació de fons i en la governança. Els fons, amb algunes excepcions, són propietat seva; els confia mitjançant un contracte de dipòsit al CAF. Assegura gran part de la localització de fons gràcies a la seva xarxa, duu a terme recopilacions orals⁸ i promou l'explotació dels fons.

De fet, l'associació ha establert una cadena arxivística, des de la recopilació fins a la difusió, dins de la qual ha concedit el paper intermediari als seus socis; assegura l'explotació d'arxius a dos nivells com a suport a la docència i repositoris de recerca. Tanmateix, no se'n reserva l'ús: el contracte de donació estàndard estableix explícitament que els arxius tenen l'objectiu de ser difosos.

Per tant, el centre té algunes característiques d'arxius comunitaris i d'altres pròpies d'un centre institucional. La seva orientació acadèmica podria plantejar dubtes sobre el seu caràcter d'activisme. Tanmateix, els donants la perceben així (Grailles, 2012), i això és el que construeix la seva confiança i el sentiment dels seus. Dedicar-se als arxius feministes és, per naturalesa, un projecte entès com a feminista. Les feministes posen la veu d'aquelles que no podem escoltar. Treballar per registrar-les és un projecte d'activisme. En comparació, Ca la Dona té característiques de centre comunitari molt més clares: com a centre associatiu, està dirigit íntegrament per voluntàries activistes feministes; es troba en un lloc dedicat només a activitats feministes i, en algun cas, no mixtes; el llenguatge documental és especialitzat, i l'abast de la recopilació està més o menys limitat als col·lectius que inclou i a les personalitats que graviten entorn d'aquests col·lectius. Els dos centres tenen en comú un punt fonamental: la seva àmplia obertura a tots els públics.

Però aquest no és l'únic. Tots dos apareixen en un mal moment dins l'onada feminista. El seu objectiu inicial és arxivar les dues primeres onades. Tots dos veuen com el seu funcionament es dispara en el mateix moment que una tercera onada⁹ fa tremolar les pràctiques de creació i d'ús dels arxius. Són un epifenomen o representen una nova mirada als arxius i als seus usos?

4 L'evolució de les lògiques d'ús

El concepte sociològic de les lògiques d'ús posa l'accent en la intenció amb què es busquen els arxius més que els resultats produïts. Gràcies a aquest concepte, és possible apropar-se als usos no històrics dels arxius i valorar-los com a espai de construcció social d'individus i de grups (Marcilloux, 2013). Si ho apliquem als feminismes, què ens pot ensenyar sobre l'acte d'arxivar, entre l'activisme continuat, l'afiliació identitària i l'autoafirmació?

4.1 Noves formes d'activisme arxivístic

Segons Kate Eichhorn (2014), el punt d'inflexió arxivística viscut als Estats Units està orquestrat per la generació de dones nascudes durant la segona onada feminista; proporciona, dins l'espai dels arxius (un espai que s'ha institucionalitzat en les estructures documentals públiques) i dins l'arxivística feminista, un "lloc" d'empoderament que permet, d'una banda, la unió d'ambients acadèmics i d'activisme, i d'una altra banda, el retrobament de diverses generacions de feministes. Des de la dècada del 2000, i en particular en la darrera dècada, a França i a Espanya es viuen accions que situen els arxius i la memòria feminista al centre de les reivindicacions, de les lluites socials i dels projectes més innovadors.

A França, l'associació Archives du Féminisme promou un activisme arxivístic a través dels diferents canals de comunicació entre els membres (butlletí anual) i difon el coneixement dels arxius i de la memòria feminista a través de conferències (per exemple, el 2018 *Les féministes et leurs archives*) i de publicacions sobre arxius feministes i sobre la història de les dones i del feminisme (col·lecció *Archives du féminisme*, de Presses universitaires de Rennes). A través del seu lloc web, també fomenta les donacions d'arxius de personalitats i d'associacions feministes. La pregunta més freqüent (FAQ) "Dona els teus arxius" és representativa d'aquest enfocament, i constitueix una referència en termes de recollida de fons, ja que afavoreix la confiança envers l'associació i assegura un projecte clarament feminista de conservació i transmissió de la memòria. La donació de fons permet als qui fan les donacions posar en pràctica el seu propi activisme a través d'altres i respondre a la necessitat de transmissió. L'associació va iniciar finalment la creació i la publicació d'una *Guide des sources de l'histoire du féminisme* (Bard; Metz; Neveu, 2006), així com una base de dades accessible en línia definida com un "recensement régulièrement mis à jour concernant les sources de l'histoire du féminisme en France",¹⁰ que permet la participació social mitjançant la descripció de nous fons, la correcció i la modificació de dades. És una eina per centralitzar fons dispersos que contribueix a donar visibilitat a la memòria feminista francesa i promou un coneixement millor de la història del feminisme.

Així mateix, França ha viscut importants campanyes públiques relacionades amb els arxius i la memòria feministes, el camp de batalla de les quals transcorre a Internet mitjançant l'ús de xarxes socials per part de determinats grups i activistes. És especialment significativa la que es va organitzar el 2017 amb motiu del desmantellament imminent de les col·leccions de la Bibliothèque Marguerite Durand (BMD) per integrar-les a la Bibliothèque historique de la Ville de Paris. La petició "Sauvons la BMD", duta a terme pel col·lectiu que porta el mateix nom, va aconseguir, aproximadament, 11.000 signatures i 500 comentaris en diferents idiomes i provinents de diferents països. L'argument de pes de la campanya era mantenir la BMD com l'única biblioteca especialitzada en la història de les dones i del feminisme a França. L'anàlisi d'aquesta campanya i dels comentaris ens permeten situar el paper real que la biblioteca té en la realitat social i en l'imaginari col·lectiu: un lloc clau per a la recerca sobre la història de les dones i la conservació de la memòria. També forma part d'una "lluita" feminista i particularment en el centre de les accions reivindicatives de la tercera generació del feminisme (Blanconnier, 2019, p. 63–64). Es tracta d'una acció de participació col·lectiva en línia que ha acabat sent una arma de protesta i visibilitat interessant i potent: finalment va aconseguir aturar el projecte i mantenir la integritat i la singularitat de la BMD.

El debat més recent es va centrar en la reavaluació dels fons dels Archives nationales françaises i en la seva decisió d'eliminar informes anònims d'avortament individuals, informes escrits per un metge i dirigits al Ministeri de Sanitat, que formen una sèrie orgànica d'aproximadament 400 metres lineals des del 1975. Aquest arbitratge, que va ser

revelat a la premsa pel sindicat CGT-Archives, va provocar de seguida una reacció d'oposició, tant per part d'activistes feministes com per part del món acadèmic. Un cop més, la protesta va permetre aturar el projecte, cosa que va posicionar el debat sobre les polítiques de conservació i eliminació de la documentació molt més enllà de l'entorn restringit de la professió d'arxiver per penetrar en el teixit social.

La idea d'arxius socials, que podria desenvolupar-se plenament en el marc d'aquest activisme d'arxius, va quedar ben palesa a Espanya a través del projecte *Cuéntalo* (2018), que recull la idea d'arxius comunitaris pel que fa a l'"empoderament" de l'arxiu i de la memòria; es tracta, en aquest cas, de mantenir una campanya a Twitter creada per la periodista i feminista Cristina Fallarás, en resposta a condemnes extremament laxes davant del judici a "la manada" (un cas de violació en grup). Novament, com en el cas de la petició per salvar la BMD, els vincles entre feminisme i activisme a Internet són ben visibles. En aquest cas, l'Associació d'Arxivers i Gestors de Documents de Catalunya va respondre amb un projecte d'arxiu digital comunitari innovador:¹¹ "susceptible d'aider dans la lutte contre les violences masculines, en tant que moyen de réparation et autonomisation civique" (Ruiz Gómez, 2019).

Finalment, la qüestió dels arxius, en el sentit fort de la *French Theory*, també figura a l'agenda dels grups LGTBI. A França, per exemple, el 2002, dues peticions, Vigitrans i Archilesb!, van protestar pel pes del col·lectiu gai en totes les discussions sobre un futur centre LGTBI a París.

Els arxius ja no serveixen només per omplir els silencis de la història. Es converteixen en un dels llocs d'*agentivity*, ja que tenen un valor performatiu: provoquen una realitat.¹²

4.2 Usos nous per a centres diferents?

Un dels temes dels arxius comunitaris és distingir els arxius morts, integrats a les institucions, dels arxius vius, els de la comunitat. Donar vida als arxius s'ha de traduir en activitats i lògiques d'ús específiques a priori. Si pensem en l'exemple del CAF, podem observar que efectivament hi ha projectes que busquen mobilitzar la comunitat feminista al voltant dels fons. En aquest cas, estem pensant, concretament, en dues operacions al voltant del manuscrit autobiogràfic de Benoîte Groult *Mon évasion*:¹³ una digitalització col·laborativa (*numérithon*) i una transcripció col·laborativa.¹⁴

Dins de Ca la Dona, un dels indicadors de la vida dels arxius és el gran nombre de fons oberts. Hi ha una característica especial: el centre de recursos gestiona les pancartes per a manifestacions que han estat catalogades amb cura, però que es poden continuar demanant en préstec per fer-ne un ús activista.

Tot i això, aquests centres desenvolupen estratègies força convencionals amb múltiples propòsits: filiació d'identitats, legitimació, educació, transmissió intergeneracional. No obstant això, els usos s'estan diversificant i, com tots els arxius, han estat aprofitats per a la reformulació en acció en cercles artístics i d'actuacions en directe des de principis de la dècada del 2000 (Simon, 2002; Marcilloux, 2013; 2014; Lemay; Klein, 2014; Potin; Rinuy; Roullier, 2018).

Així, hi ha projectes artístics i activistes que arriben a reivindicar un oxímoron: la fabricació d'arxius. Entre exposicions, intervencions artístiques, actuacions i llocs virtuals que es cataloguen com a feministes, transfeministes o postfeministes, l'interès se centra en certs tipus de documents: testimonis enregistrats, documents audiovisuals i material reivindicatiu, especialment cartells. "La création d'archives est en cours", afirma HERstory.¹⁵ El col·lectiu La Rage recull cartells feministes, de lesbianes, de persones trans de diverses accions d'activisme i organitza conjuntament tallers de creació. L'exposició Arxiu Desencaixat, coordinada per Lucía Egaña Rojas al Museu d'Art Contemporani de Barcelona (MACBA), barreja documents d'arxius, obres noves, representacions i conferències.

Els arxius comunitaris són, fonamentalment, llocs per reafirmar-se un mateix i per reafirmar la identitat individual i de grup (Grailles, 2019). Permeten registrar un curs de vida en una història clandestina que fem tornar a aparèixer. Aquesta lògica es treballa, en especial, en projectes per reivindicar una diferència de gènere i en transfeminisme. En trobarem exemples en els plantejaments de Diego Marchante (Archivo Ti Gendernaut), de Sam Bourcier (col·lectiu Archivacteurs Queer et Transféministes) o el col·lectiu QueerCode. És clar que formen part d'una lògica de

contraarxius, és a dir, d'arxius de segona generació (Iuso, 2000, p. 24) en oposició als arxius institucionals anomenats de primera generació, percebuts com instruments de legalització i d'imposició de relacions socials. Es tracta també de noves activacions de l'arxiu, a partir de la necessitat emotiva de les comunitats queer de tenir història, de la relació afectiva amb els materials d'arxiu (especialment objectes o materials efímers, o els que tradicionalment no han tingut consideració d'arxiu) per construir les seves pròpies narratives (Cvetkovich, 2018). En aquest sentit, és important que els arxius conservats a Ca la Dona, com a lloc feminista, siguin objecte d'aquestes noves mediacions i apropiacions per part de projectes politicoartístics, com l'*Archivo desencajado*, l'*Archivo T* o els *Fils feministes* (*Archiva Republicana*, 2019), no només com a fonts històriques i memorial, sinó més enllà d'això. El col·lectiu d'artistes FemArt, de Ca la Dona, participa en aquestes iniciatives per promoure els arxius feministes, ja que els considera "molt més que un contenidor de papers en espera" i "com un provocador de noves mirades" (Fando [et al.], 2019).

Les iniciatives típiques de l'activisme de la tercera onada no estan en desacord, tanmateix, amb l'acció dels centres creats en la dècada del 1990. Fins i tot podem identificar una forma de filiació perquè també es basen en fons reunits prèviament, se'ls reapropien i els donen un públic nou, com els documents conservats per Ca la Dona reutilitzats pels projectes *Archivo T* o *Fils feministes*, o bé els del CAF, reutilitzats en un taller *QueerCode* a Angers el 2019.

5 Conclusió

El nostre projecte consistia a verificar si podíem identificar, en els arxius feministes durant la dècada del 2000, un punt d'inflexió des del punt de vista dels arxius semblant al que Kate Eichhorn va evidenciar en el cas dels Estats Units, en un moment en què el concepte d'arxius comunitaris emergeix a escala internacional. La resposta és matisada. De fet, no observem un trencament, sinó una intensificació i una reapropiació en forma de continuïtat.

Els centres i els projectes d'arxivament feministes experimenten un grau més o menys important d'institucionalització, formen part d'un context de suport públic i d'una normalització progressiva de les seves pràctiques documentals. Tot i així, el seu grau d'autonomia continua sent un punt essencial. Efectivament, ja a la dècada del 1980, hi havia centres (Ca la Dona) que es podrien arribar a qualificar d'arxius comunitaris feministes. Els centres institucionalitzats i/o comunitaris reben un gran suport de grups d'activisme arxivístic dels quals evoluciona amb el temps pel que fa a mitjans i eines. Així mateix, aquestes comunitats troben en els arxius la llavor i l'impuls per fer coses.

El CAF i Ca la Dona representen dues famílies de centres. L'activisme del CAF és, abans que res, un activisme arxivístic i, després, un activisme feminista. Es mou en un context universitari i en un marc documental, el dels fons especialitzats en biblioteques: es podria comparar amb centres universitaris com el Feminist Archive North del Regne Unit. Però és l'associació que controla la major part de la recopilació i de la difusió. Ca la Dona segueix més aviat un model de centre documental i arxivístic associatiu (diferenciant els dos tipus de patrimoni) integrat en un moviment d'activisme. Tot i que es beneficia d'ajudes públiques de l'Ajuntament, de l'Administració autonòmica o de l'Institut Català de les Dones (ICD), controla i gestiona totes les etapes de la cadena arxivística i documental, i arxiva principalment la producció dels col·lectius que acull i que s'hi relacionen. Es podria comparar amb altres centres que hi ha a Europa, més semblant als de tradició italiana, com la Fondazione Elvira Badaracco.

Amb l'aparició d'una tercera onada feminista i del ciberfeminisme, es podria pensar que ara aquests dos models estan destinats a conuiu: un model clàssic de centre d'arxiu que recull i comunica fons en el marc d'investigacions individuals o col·lectives i en un espai físic; un model nou concretat en espais virtuals, secundàriament físics, orientats a la difusió, en què els documents dels arxius feministes es recullen amb finalitats artístiques, identitàries i recreatives. La realitat observada és diferent i dual. En el pitjor moment de l'onada, els mons acadèmic i d'activisme s'han basat en polítiques d'igualtat de gènere per oferir un projecte: fer visible la vida i l'obra de les dones i les seves lluites. A França, en un període d'esmicolament dels feminismes, aquest projecte col·lectiu podria semblar desfasat, a diferència d'Espanya, on s'utilitza àmpliament el discurs feminista. Tot i això, cal destacar el vincle entre els projectes d'activisme típics de la tercera onada i aquests centres antics. Els materials recollits

pacientment per Ca la Dona es reutilitzen, es reaprofiten i s'interpreten en projectes transfeministes o postfeministes. Per a Ca la Dona, els arxius són un lloc d'interès real i simbòlic d'identitat pròpia on les activistes senten que reben suport respecte de la seva resistència, d'una manera segura, un vincle entre passat, present i futur. A diferent escala, també és important el fet que el CAF representi un espai dins de la biblioteca universitària d'Angers. Una donant de fons ho va resumir de la manera següent: "savoir où aller". En certa manera, avui en dia els projectes en línia i les exposicions temporals es poden estendre i multiplicar, ja que els fonaments els proporcionen els seus predecessors.

Podem, doncs, parlar d'un punt d'inflexió en relació amb els arxius? Conceptualment, no n'hi ha cap mena de dubte. El discurs de la *French Theory* ha anat penetrant gradualment en els actors i en les actrius feministes, i ha ocupat el lloc del projecte inicial de visibilitat. Reivindicar rastres ja no és només un projecte per abolir la desigualtat de les dones respecte de la història o per conservar les accions feministes; ara és un projecte de legitimació, de construir un espai de memòria i d'*agentivity*. També hi pot contribuir, com hem vist, el valor i la importància que donem als arxius personals, en el món arxivístic, dins la historiografia o dins de les institucions de la memòria. Aquest gir arxivístic a Espanya i França presenta, tanmateix, singularitats en comparació del que es descriu al món anglosaxó? La resposta és clarament que sí. No hi observem un canvi radical, sinó el contrari: una continuïtat i un eixamplament de les lògiques d'ús. Els processos no s'exclouen els uns dels altres, sinó que s'alimenten mútuament.

Bibliografia

Argente, Montse (2007). "Las unidades de información y documentación sobre mujeres y género". En: Pérez Pais, Carmen; Mariño Costales, Mariam (coord.). *Xénero e documentación, Santiago de Compostela, 21 e 22 de xuño de 2007*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. <<http://culturagalega.org/xeneroedocumentacion/documentos/10.pdf>>. [Consulta: 02/11/2019].

Archiva Republicana (2019). Taula rodona. Centre LGTBI de Barcelona (Barcelona, 14 abril de 2019).

Bard, Christine (2006). "Les usages politiques de l'histoire des femmes". En: Andrieu, Claire; Lavabre, Marie-Claire; Tartakowsky, Danielle (dir.). *Politiques du passé. Usages politiques du passé dans la France contemporaine*. Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence, p. 71–82.

— (dir.) (2017). *Dictionnaire des féministes. France – XVIIIe–XXIe siècle*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, Archives du féminisme.

Bard, Christine; Metz, Annie; Neveu, Valérie (dir.) (2006). *Guide des sources de l'histoire du féminisme de la Révolution française à nos jours*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, Archives du féminisme.

Barrera, Giulia (2006). "Gli archivi di persone". En: Pavone, Claudio (ed.). *Storia d'Italia nel secolo ventesimo. Strumenti e fonti. Le fonti documentarie*. Roma: Direzione Generale per gli Archivi, p. 617–657.

Bastian, Jeannette; Ben, Alexander (2009). *Community Archives: The Shaping of Memory*. Londres: Facet Publishing.

Blanconnier, Jeanne (2019). *Militantisme et usage des archives à l'heure d'Internet. Le cas des féministes françaises du Web*. Mémoire du master Archives. Angers: Université d'Angers.

Ca la Dona (1997). Barcelona: Fundació Serveis de Cultura Popular. <https://www.fbofill.cat/sites/default/files/CaLaDona_Taleia_50_040416.pdf>. [Consulta: 22/03/2020].

Caswell, Michelle (2014). "Seeing Yourself in History: Community Archives and the Fight Against Symbolic Annihilation". *The Public historian*, vol. 36, no. 4, p. 26–37.

Charpenel, Marion (2014). *Le privé est politique! Sociologie des mémoires féministes en France*. Thèse de doctorat en Sciences politiques. Paris: Institut d'études politiques.

— (2018). "Les enjeux de la mémoire chez les historiennes des femmes, 1970–2001". *Actes de la Recherche en*

Sciences Sociales, 2018/3, n° 223, p. 12–25. Doi: 10.3917/arss.223.0012.

Codina, Adelina (2016). "La memoria del feminismo: una apuesta de futuro". En: Blanco, Marian; San Segundo, Rosa (ed.). *Investigación joven con perspectiva de género*. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid. Instituto de Estudios de Género.

Codina, Adelina; San Segundo, Rosa (2016). "Propuesta de un Centro de Archivo del Feminismo tras el análisis de los fondos documentales del Movimiento Feminista". *Revista española de documentación científica*, vol. 39, n.º 1. <<http://redc.revistas.csic.es/index.php/redc/article/view/920>>. [Consulta: 11/02/2020].

Cook, Terry (2001). "Fashionable Nonsense or Professional Rebirth: Postmodernism and the Practice of Archives". *Archivaria*, no. 51, p. 14–35. <<https://archivaria.ca/index.php/archivaria/article/view/12792>>. [Consulta: 20/03/2020].

– (2013). "Evidence, Memory, Identity, and Community: Four Shifting Archival Paradigms". *Archival science*, vol. 13, no. 2–3, p. 95–120. Doi: <https://doi.org/10.1007/s10502-012-9180-7>.

Cook, Terry; Hernández Olivera, Luis (ed.) (2007). *Tabula*. Monográfico: *Combates por la memoria*. *Archivística de la postmodernidad*, n.º 10, p. 1–435.

Cvetkovich, Ann (2018). *Un archivo de sentimientos. Trauma, sexualidad y culturas públicas lesbianas*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Derrida, Jacques (1995). *Mal d'archive. Une impression freudienne*. Paris: Galilée.

– (2014). *Trace et archive, image et art* [conférence du 25 juin 202]. Paris: Ina éditions.

Devriese, Didier (2014). "Entrelacs autour de Foucault. L'archivistique contemporaine est-elle postmoderne?". *La Gazette des archives*, n° 233, p. 19–30. <https://www.persee.fr/doc/gazar_0016-5522_2014_num_233_1_5122>. [Consulta: 23/03/2020].

Eichhorn, Kate (2010) "D.I.Y. Collectors, Archiving Scholars, and Activist Librarians: Legitimizing Feminist Knowledge and Cultural Production since 1990". *Women's Studies*, no. 39–6, p. 622–646. Doi: <https://doi.org/10.1080/00497878.2010.490716>.

– (2014). *The Archival Turn in Feminism: Outrage in Order*. Philadelphia: Temple Press University.

Fando, Anna; Egaña, Lucía; Otero Vidal, Mercè; Marchante, Diego; Porqueres, Bea (2019). "L'arxiu a contrapèl. Documents i memòria". [Taula rodona. FemArt de Ca la Dona. Barcelona, 7 de febrer de 2019]. En: *FemArt 25 anys*. Barcelona: FemArt, p. 122–135. <https://issuu.com/arxiu-3/docs/cataleg_femart_2019_digital-pagines>. [Consulta: 22/03/2020].

Flinn, Andrew (2007). "Community Histories, Community Archives: Some Opportunities and Challenges". *Journal of Society of Archivists*, vol. 28, no. 2, p. 151–176. Doi: <https://doi.org/10.1080/00379810701611936>.

– (2010). "Independent Community Archives and Community-Generated Content: Writing and Saving our Histories". *Convergence: The international journal of research into new media technologie*, vol. 16, no. 1, p. 39–51. Doi: <https://doi.org/10.1177/1354856509347707>.

– (2011a). "The Impact of the independent and community archives on professional archival thinking and practice". En: Hill, Jennie (dir.). *The Future of Archives and Recordkeeping: A reader*. Londres: Facet Publishing, p. 149–174. Doi: 10.29085/9781856048675.009.

– (2011b). "Archival Activism: Independent and Community-led Archives, Radical Public History and the Heritage Professions". *InterActions: UCLA Journal of education and information studies*, vol. 7, no. 2. p. 1–21. <<https://escholarship.org/uc/item/9pt2490x#main>>. [Consulta: 22/03/2020].

Flinn, Andrew; Stevens, Mary; Shepherd, Elizabeth (2009). "Whose Memories, Whose Archives? Independent

- Community Archives, Autonomy and the Mainstream". *Archival science*, vol. 9, no. 71, p. 1–86. Doi: <https://doi.org/10.1007/s10502-009-9105-2>.
- Foucault, Michel (1969). *L'Archéologie du savoir*. Paris: Gallimard, 1969.
- Frías, José Antonio (2014). "Centros de Información de la Mujer" [Entrevista]. *Planeta Biblioteca*. <http://www.ivoox.com/planeta-biblioteca-05-06-2014-centros-informacion-la-audios-mp3_rf_3197775_1.html>. [Consulta: 02/11/2019].
- Gilliland, Ann; Flinn, Andrew (2013). "Community Archives: What Are We Really Talking About?". En: Stillman, Larry; Sabiescu, Amalia; Memarovic, Nemanja (éds.). *Nexus, Confluence and Difference: Community Archives Meets Community Informatics: Prato CIRN Conference Oct. 28–30 2013*, Prato, Centre for Community Networking Research, Centre for Social Informatics, Monash University. <https://www.monash.edu/__data/assets/pdf_file/0007/920626/gilliland_flinn_keynote.pdf>. [Consulta: 22/03/2020].
- Giuva, Linda (2014). "Considerazioni archivistiche a margine di un censimento di fonti". En: Novaria, Paola; Ronco, Caterina (ed.), *Archivi delle donne in Piemonte. Guida alle fonti*. Torino: Centro Studesi Piemontesi, p. 45–54.
- Grailles, Bénédicte (2011). "Collecter et rendre visible les archives du féminisme: une action en réseaux". *La Gazette des archives*, n° 221, p. 173–185. <https://www.persee.fr/doc/gazar_0016-5522_2011_num_221_1_4783>. [Consulta 23/03/2020].
- (2012). "Les raisons du don. L'exemple du Centre des archives du féminisme (2001–2010)". En: Bard, Christine (dir.). *Les féministes de la deuxième vague*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, p. 43–58.
- (2019). "Mes archives sont-elles queer? Des demandes d'archivage et de communication spécifiques aux militantes et militants féministes et queer". *La Gazette des archives*, n° 255, p. 107–120.
- Iuso, Anna (2000). "Per una genealogia europea". En: Antonelli, Quinto; Iuso, Anna (dir.). *Vite di carta*. Napoli: L'Ancora del Mediterraneo, p. 13–30.
- Jornet, Núria; Tuset, Núria (2016). "Construint la memòria dels feminismes: arxius, biblioteques i centres de documentació. Una mirada al passat, una reflexió per al futur". *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, n. 36. <<http://bid.ub.edu/36/jornet.htm>>. [Consulta: 22/05/2019].
- Lemay, Yvon; Klein, Anne (dir.) (2014). *Archives et création. Nouvelles perspectives sur l'archivistique. Cahier 1*. Montréal: Université de Montréal, École de bibliothéconomie et des sciences de l'information (EBSI). <<https://papyrus.bib.umontreal.ca/xmlui/bitstream/handle/1866/11324/lemay-y-klein-a-collaborateurs-archives-creation-cahier1.pdf>>. [Consulta: 30/03/2020].
- Marcilloux, Patrice (2013). *Les Ego-archives: traces documentaires et recherche de soi*. Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- (2014). "Deep Storage (1997), Interarchive (2002), Archive Fever (2008): l'art contemporain et les archives dans trois rétrospectives internationales". *La Gazette des Archives*, n.º 233, p. 61–74. <https://www.persee.fr/doc/gazar_0016-5522_2014_num_233_1_5125>. [Consulta: 30/03/2020].
- McKemmish, Sue (1996). "Evidence of Me". *The Australian library journal*, vol. 45, no. 3, p. 147–187. Doi: <https://doi.org/10.1080/00049670.1996.10755757>.
- Moore, Niamh; Salter, Andrea; Stanley, Liz; Tamboukou, Maria (2016). *The Archive Project: Archival Research in the Social Sciences*. Abingdon-on-Thames: Routledge.
- Morris, Charles E. (2006). "The Archival Turn in Rhetorical Studies; or, the Archive's Rhetorical (Re)turn". *Rhetoric & public affairs*, vol. 9, no. 1, p. 113–115.
- Otero-Vidal, Mercè (2007). "Memòria, record i història feminista". *Ca la Dona: publicació feminista*, n. 59, p. 14–18.

<<http://www.caladona.org/revistes/d/caladona59.pdf>>. [Consulta: 17/11/2019].

Palomares Arenas, Maria; Garcia Grenzner, Joana (2012). *Sabers i Pràctiques Feministes. Una aproximació al moviment feminista de Catalunya*. Barcelona: ACSUR-Las Segovias. <<https://www.suds.cat/wp-content/uploads/2015/11/SABERS-I-PRACTIQUES-FEMINISTES.pdf>>. [Consulta: 30/03/2020].

Potin, Yann; Rinuy, Paul-Louis; Roullier, Clothilde (dir.) (2018). *Archives en acte. Arts plastiques, danse, performance*. Saint-Denis: Presses universitaires de Vincennes.

Ruiz Gómez, Vicenç (2016). "Arxivística comunitària? Un repte, més enllà de la moda". *Arsnotariae* [blog]. <<https://empoweringarchives.wordpress.com/?s=arxiv%C3%ADstica+comunit%C3%A0ria>>. [Consulta: 28/10/2019].

— (2019). "Associations professionnelles: transition de l'activisme archivistique à la conception d'archives sociales". *ICAblog*. <<https://blog-ica.org/2019/07/24/associations-professionnelles-transition-de-lactivisme-archivistique-a-la-conception-darchives-sociales/>>. [Consulta: 17/11/2019].

Samuels, Helen Willa (1986). "Who controls the past?". *The American archivist*, vol. 49, no. 2, p. 109–124. <<https://americanarchivist.org/doi/pdf/10.17723/aarc.49.2.t76m2130txw40746>>. [Consulta: 30/03/2020].

Segura, Isabel (2007). *Memòria d'un espai. Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, 1909–2003*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Simon, Cheryl (ed.) (2002). "Following the Archival Turn: Photography, the Museum and the Archives". *Visual resources, an international journal on images*, vol. 18, no. 2, p. 101–181. Doi: <https://doi.org/10.1080/01973760290011770>.

Spain, Daphne (éd.) (2016). *Constructive Feminism. Women's Spaces and Women's Rights in the American City*. Ithaca: Cornell University Press.

Tuset, Núria (2013). *La memòria dels feminismes: projecte de tractament i difusió del fons GAM (Gretel Ammann) del Centre de Documentació de Ca la Dona*. Treball final de màster. Facultat de Biblioteconomia i Documentació. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Notes

¹ En aquest treball trobarem una recopilació molt completa de tots els autors importants que han analitzat aquest problema, en particular Terry Cook, Verne Harris, Eric Ketelaar i Randall C. Jimmerson.

² Expressió usada diverses vegades per Jacques Derrida (sobretot a Derrida, 2014) i rebuda amb alegria pels transfeministes (Bourcier Sam [col·lectiu *Archivacteurs queer et transféministes*]), conferència a l'École supérieure d'art et de design d'Angers, l'11 de març del 2019.

³ Inicialment prevista per al 2018 i posposada per al 2019, aquesta operació va donar resultats inconclusius, tot i que va ser aprofitada per diversos serveis públics.

⁴ Els arxius van ser saquejats per l'Alemanya nazi i després saquejats per l'URSS. La família volia fer-los accessibles en un lloc vinculat explícitament al feminisme.

⁵ La Bibliothèque Marguerite Durand només pot rebre fons petits (alguns arxius). La Bibliothèque de documentation internationale contemporaine (avui La Contemporaine) acull alguns fons feministes, però no està dedicada específicament a aquest tipus de col·leccions.

⁶ S'han recollit alguns registres electrònics, però el centre encara no ha pogut fer-los accessibles als usuaris.

⁷ De fet, cal assenyalar que poques universitats franceses tenen un servei d'arxiu que conservi arxius privats i que

els fons especialitzats de les biblioteques universitàries estan poc desenvolupats.

⁸Entre el 2006 i el 2010, el projecte *Témoigner pour le féminisme* va reunir catorze entrevistes filmades, a les quals cal afegir les imatges de diverses pel·lícules de Carole Roussopoulos. Es va relançar el 2019.

⁹Cal adoptar aquí la designació de la tercera onada amb un sentit voluntàriament ampli que emfatitza "la pluralité du féminisme actuel et la mise en question du sujet politique du féminisme" (Bard, 2017).

¹⁰<<https://www.archivesdufeminisme.fr/le-guide-des-sources/>>.

¹¹Més informació a: Vicenç Ruiz Gómez; Aniol M. Vallès, "Cuéntalo: preservació, tractament i pluralització d'un fons documental social", *La DaDa: diari digital de l'Associació d'Arxivers i Gestors de Documents de Catalunya*. <<https://arxivers.com/ladada/reportatge-cuentalo-preservacio-tractament-i-pluralitzacio-dun-fons-documental-social/>>. [Consulta: 30/11/2019].

¹² Es menciona regularment la performativitat, en línia amb Judith Butler. Per exemple, Sam Bourcier [col·lectiu *Archivacteurs queer et transféministes*], conferència impartida a l'École supérieure d'art et de design d'Angers, l'11 de març del 2019.

¹³Benoîte Groult (1920–2016) és una escriptora, periodista i activista feminista francesa, coneguda per ser l'autora d'un assaig, *Ainsi soit-elle*, el 1975, i de molts escrits feministes.

¹⁴Aquestes operacions van ser iniciades per investigadors per tal de fer una edició en línia del fitxer genètic del treball.

¹⁵Lloc de Julie Crenn, crítica d'art i comissària d'exposicions, i Pascal Lièvre, artista plàstic.

Articles similars a BiD

- Construint la memòria dels feminismes : arxius, biblioteques i centres de documentació. Una mirada al passat, una reflexió per al futur (<http://bid.ub.edu/36/jornet.htm>). Jornet i Benito, Núria; Tuset Páez, Núria. (2016)
- Accions i reflexions en l'organització d'un arxiu monàstic : el Monestir de Sant Benet de Montserrat (<http://bid.ub.edu/18jornet.htm>). Jornet i Benito, Núria. (2007)

Articles similars a Temària

- El Archivo de la Banca Rodríguez-Acosta de Granada (<http://www.ucm.es/info/multidoc/multidoc/revista/num10/paginas/pdfs/Mtfmesa.pdf>). Fernández Mesa, María Trinidad; Titos Martínez, Manuel. (2000)
- Los papeles reservados de Fernando VII : indentificación, análisis y propuesta de descripción normalizada (<http://revistas.ucm.es/index.php/RGID/article/view/203-238>). Rodríguez Castillo, Miguel. (2013)
- Responsables de los archivos en el siglo XVI : capitulares en el archivo de la Catedral de Santiago de Compostela (<http://revistas.um.es/analesdoc/article/view/124961>). Iglesias Ortega, Arturo. (2012)
- La información histórica en los archivos eclesiásticos : principales series documentales para la investigación (<http://revistas.ucm.es/index.php/DCIN/article/view/36466>). Vivas Moreno, Agustín; Pérez Ortiz, María Guadalupe.

(2011)

- Flujo y herramientas de trabajo de los documentalistas en laSexta Noticias (<http://revistas.ucm.es/index.php/CDMU/article/view/CDMU0909110026A>). Martín López, Carlos. (2009)

Articles del mateix autor a Temària

Jornet i Benito, Núria (http://www.temaria.net/lista.php?base=temaria&opcio=veure&campo_1=creator&texto_1=Jornet+i+Benito%2C+N%C3%BAria)

[més informació (http://www.temaria.net/similares.php?fichero=jornet.htm&preferente=1575-5886&rev_preferente=BiD)]

Entrada (/user/login?destination=node/571)

Facultat d'Informació i Mitjans Audiovisuals (UB) (<http://www.ub.edu/biblio>)

Carrer Melcior de Palau 140, 08014-Barcelona

Graus (<http://www.ub.edu/biblio/futurs/>)

Màsters (<http://www.ub.edu/biblio/masters/masters.html>)

Doctorat (<http://www.ub.edu/biblio/doctorat-dinformacio-i-documentacio-/doctorat-dinformacio-i-documentacio-en-la-societat-del-coneixement.html>)

Altres estudis (<http://www.ub.edu/biblio/cursos-de-formacio-continuada/altra-oferta-formativa.html>)

Recerca (<http://www.ub.edu/biblio/recerca/7.html>)

Estudis de Ciències de la Informació i de la Comunicació (UOC)

(http://www.uoc.edu/portal/ca/estudis_arees

[/ciencias_informacio_comunicacio/docencia/index.html](http://www.uoc.edu/portal/ca/estudis_arees/ciencias_informacio_comunicacio/docencia/index.html))

Rambla del Poble Nou, 156, 08018-Barcelona (publicacions@uoc.edu) (<mailto:publicacions@uoc.edu>)

Oferta formativa (<https://estudis.uoc.edu/ca/comunicacio-informacio>)

Coneix la UOC (<https://www.uoc.edu/portal/ca/universitat/index.html>)

Recerca i innovació (<https://research.uoc.edu/portal/ca/ri/index.html>)

Estudia a la UOC (<https://estudis.uoc.edu/>)